

Духовна култура

ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

UDC 398.4

Добрила Братић

БУЧНА БИЋА НОЋНЕ ТИШИНЕ

„Ноћ је, међутим, опет пролазила, полако, кроз башту, испод његових пенџера, својим, нечујним корацима, својим звуцима, за које се не зна откуда долазе и како допиру до наших снова“.

Милош Црњански

Цивилизацијска ера, са бучном свеприсутношћу многобројних и разноврсних машина, није остала милосрдна ни према миру и тишини ноћи, чије је чудновато и тајанствено дејство савремени човек већ готово заборавио. Изгледа да још једино традиционална веровања добро памте „велики мир“ који је друштво некад остављало за собом, повлачећи се на заслужени одмор од напорних пољских полова, јер истичу управо *социјално затишје* као једно од основних својстава ноћи. Али, привремени (ноћни) прекид у друштвеном протицању времена, традиционална веровања не описују као престанак сваког догађања, већ га попуњавају тајанственим збивањима у којима главну реч воде натприродни створови, који своју активност развијају онда кад се друштво накратко „повуче са сцене“. Дан припада људима, а ноћ шароликом свету натприродних створова чија *владавина у времену* траје до званичног буђења колектива, које гласно објављују први сеоски петлови. Ово страни и оно страни свет искључују се у простору и времену и само пасивност једног подразумева активно деловање другог.¹ Социјално затишје погодује оностраним бићима, јер им омогућава да развију своју чудну, недокучиву делатност којој треба приписати сву застрашујућу мистерију традиционално схваћене ноћи.

Па, ипак, сви делови ноћи, према традиционалним веровањима у Србији,² нису једнако опасни; моћ таме расте упоредо с постепеним

¹ Шире о томе видети: Д. Братић, *Ко су ноћнице и где могу преданити*, предато за штампу за Гласник Етнографског института бр. XXXVI/1987.

² Материјал кориштен у раду односи се на веровања у Србији, забележена током друге половине XIX века и прве половине XX века. Традиционалне представе о ноћи забележене у етнографским дескрипцијама свакако су чиниле важан део традиционалног погледа на свет током читавог XIX века (па вероватно и у много дубљу старину), а остале су великим делом „живе“ и у првој половини XX века. Па чак и данас, кад је велики део старих веровања заборављен, често неодређени „ззор“ од ноћног доба и његових могућних чудеса може, у одређеним околностима, потрести сваког од нас.

престанком друштвене активности увече и достиже кулминацију око поноћи — у глуво доба, како се у народу назива језгро ноћи које својим гласом разарају тек први петлови.³ То је час кад „престане ветар да дува, реке да жуборе, животиње да се крећу, пси да лају, петлови да певају, па је по томе и добило назив“.⁴ Тишина се, очигледно, сматра једним од основних квалитета ноћи: то није тамно или мрачно, већ *глуво доба*. На крају, ноћ не завршава разарањем таме, већ разарањем тишине — продорни гласови сеоских петлова као да су моћнији и од сунца.

С друге стране, тишина веома прија натприродним бићима. Верује се да ђаволи воле ноћну тишину, боје се лавежа паса и кукурикања, па зато људи нерадо крећу на посао пре првих петлова.⁵ Вилама такође смета бука. Сматра се да су се оне престале „показивати“ људима кад су они почели претерано и без мере ударати у бубњеве, свирати у свирале и пуцати бичевима.⁶ Као што активност друштва прате разноразни звукови, тако се активност натприродног одвија у тишини. Тишина је просто једна од манифестација одсуства друштва, сигуран показатељ да људска заједница „није ту“ и да натприродно може вршити своју „глуву“ делатност.

Тим је чудније што и натприродна бића могу бити бучна, а нека од њих су и добила назив по тој, за становнике тишине необичној особини — дрекавац, букавац, плакавац и свирац.⁷ Те натприродне лармације спадају у групу митских бића за која се верује да су настала од душа некрштене деце, а позната су и под другим називима (некрштенци, нави, јауди).⁸ Смрт новорођенчета пре него што је крштењем симболички уведено у заједницу, сматрала се великом несрећом, јер је душа детета осуђивана на бесциљно и усамљено лутање, без мира и спокоја на оном свету, због чега се она ноћу враћала међу припаднике људске заједнице као врста „лоше савести“. НепокOLEБИВА злоћа и опакост према људима уопште, а према трудницама и новорођеној деци посебно, сматрала се једном од основних особина ових, у оностраном изгубљених створења.⁹

Свој „натприродни очај“ несмирене душе некрштенаца „изливале“ су на људе врстом *звучног атака*, ноћним лармањем, коме, уосталом, дугују и нека од својих шароликих имена. У Србији и Босни владао је велики страх од дрекавца, који је замишљан у виду чу-

³ О томе видети: Т. Борђевић, *Природа у веровању и предању нашег народа*, књ. II, СЕЗБ LXXII, Београд 1958, 65—70.

⁴ Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970, с. в. Глуво доба; шире о томе видети: Д. Борђевић, *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, СЕЗБ LXX, Београд 1958, 559; С. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза Хомољског*, СЕЗБ 19, Београд 1913, 9; М. Филиповић, *Живот и обичаји народни у Височкој нахији*, СЕЗБ LXJ, Београд 1949, 210;

⁵ С. Милосављевић, *op. cit.*, 298.

⁶ I. K. Sakinski, *Bajosloviје i crkva (vile)*, Arkiv za povjestnicu jugoslovensku, knj. I, Zagreb 1951, 100; V. Lovković, *Odgovori na neka pitanja društva za povjestnicu i starine jugoslavenske*, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku, knj. VII, Zagreb 1963, 51.

⁷ *Српски митолошки речник*, с. в. Дрекавац, Букавац, Плакавац, Свирац.

⁸ С. Зечевић, *Митска бића српских предања*, Београд 1981, 123—216.

⁹ *Ibid.*

павог детета веома издуженог тела или у облику птице. Јављао се искључиво ноћу *несносном дреком* по потоцима.¹⁰ У Крагујевачкој Јасеници за дрекавца кажу да „виче огромно“¹¹. У јужним деловима Србије та бића називају свирцима, а њихова звучна манифестација људима се указује у облику гласова фи-фи.¹² Опонашање оглашавања овостраних бића такође спада у „специјалност“ тих створова, при чему је страшни дечји плач у ноћној тишини само један од начина на који показују своју присутност људима. Иначе, радо опонашају гласове неких животиња (нпр. јарца и мачке).¹³

Несносна дрека некрштенаца увек је злослутна, јер најављује смрт, али као звук који „долази с оне друге стране“, глас ноћних лармација може сам по себи бити смртоносан, односно може непосредно деловати на несретника коме је дато да га чује, па тако проузроковати његову болест или смрт. Ако ти *нечисти звуци* ноћи допру до трудница, оне побацују плод, а мала деца се разбољевају и умиру.¹⁴ Разорна снага тих страшних, натприродних звукова може проузроковати и *глувоћу* код људи до којих, кроз тишину ноћи, успеју допрећи.¹⁵ Бучни некрштеници су праве „звучне напасти“ ноћи, јер поред осталог, имају и чудну моћ *акустичког напада* на човека. У неким деловима Србије се чак верује да та митска бића није могућно видети, што не умањује њихову опаку моћ, јер они контакт са човеком остварују првенствено помоћу звука.¹⁶

Звук је очевидно један од начина да натприродно ступи у *непосредан контакт* са људима, да им се приближи и, служећи се њиховим средствима, манифестује своју присутност. Јер, да би уопште била доступна човеку, свака директна манифестација оностраног мора, пре свега, бити *акустичка* или *оптичка*, односно на неки од могућних начина доступна чулима. Бића о којима је реч, чулну баријеру која их дели од људи, најрадије и најлакше „пробијају“ звуком, успостављајући тако доста ограничен контакт са човеком. Сам по себи, звук је ограничено средство општења између људи и натприродних створења ако није „удружен“ са другим, човеку чулно доступним манифестацијама. Јер, разумљиво, натприродна опсена може бити много комплекснија, као што је, на пример, привиђење које се оглашава или, чак, артикулисано комуницира са човеком. Па ипак, „натприродна једнодимензионалност“ ноћних букаваца сасвим је довољна да наруши ноћи и дође главе ком злосрећнику, јер све што потиче с „оне друге стране“ има предзнак велике опасности, без обзира на то у ком облику непосредно допрло до човека.

¹⁰ П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Грузи*, СЕЗБ LVIII, Београд 1948, 341.

¹¹ Ј. Павловић, *Народни живот у Крагујевачкој Јасеници*, СЕЗБ XXII, Београд 1921, 137.

¹² Д. Ђорђевић, *ор. cit.*, 417; В. Николић-Стојанчевић, *Врањско поморавље*, СЕЗБ LXXXVI, Београд 1974, 464.

¹³ Е. Лилек, *Етнолошки пабирци по Босни и Херцеговини*, ГЗМ XI, Сарајево 1899, 705; М. Филиповић, *ор. cit.*, 214; Д. Ђорђевић, *ор. cit.*, 417.

¹⁴ Т. Ђорђевић, *Деца у веровањима и обичајима нашег народа*, Београд 1941, 123; С. Зечевић, *ор. cit.*, 123—124.

¹⁵ М. Филиповић, *ор. cit.*, 214.

¹⁶ Ј. Павловић, *ор. cit.*, 137.

Међутим, ту непосредну акустичку манифестацију оностраног никако не треба побркати с другом врстом нечистих звукова ноћи. Наиме, у периоду социјалне пасивности сви звукови су по правилу нечисти, оптерећени додатним значењима, сваки је „осумњичен“ за дослух с натприродним светом. У „недоба“ и најобичнији, сваком познати звуци надрастају своја уобичајена значења, па тако оглашаваће неких животиња може предсказати смрт, несрећу, промену атмосферских прилика и сл.¹⁷ Па, ипак, постоји битна разлика, читав „значањски понор“ између завијања пса, на пример, и оглашавања дрекаваца, чак ако узмемо у обзир и чињеницу да они могу најавити исту ствар — нечију смрт (што често „слуте“ и онострано и онострано биће у својим бучним иступима у невреме).¹⁸ Наравно, није тешко разумети да је пас у том случају само *посредник* преко кога се оглашава натприродно; дрекавац је оностраност сама, која *непосредно* даје глас од себе. Зато пас само најављује несрећу, али нико не може страдати директно од његовог гласа. Онај ко чује ноћно завијање пса није се озбиљно загадио (не)стварношћу оностраног, он је још увек на чврстим ногама посредног контакта; онај ко је информацију добио из „прве руке“, има све услове да се озбиљно контаминира, односно да сам тренутно настрада од тог контакта, разболи се или умре, јер дрекавац, као онострано биће, може бити само један облик у коме „стиже“ смрт. Јер, дрекавац, као уосталом и ђаво, „зазире“ од паса, плаши се њиховог лавеза¹⁹ који је ипак само двозначан (и отвостран). Оглашаваће дрекаваца је „чиста“ оностраност, што међу звуковима ноћи има посебну тежину.

Натприродна бића се, дакле, могу сама непосредно оглашавати, а могу за то користити оностране (бучне) посреднике. Као прекид у социјалном протикању времена, ноћ је препуна потенцијалних посредника, све је спремно да се „одметне“, пређе у „супротни табор“. Али, пас је већ по својој природи чулно доступан човеку, па је његово понашање ноћу само накнадно оптерећено значењима, протумачено као сарадња с натприродним, његова посредна манифестација.

Ствари, наравно, стоје другачије кад су у питању натприродни створови по себи. Они у уобичајеним околностима нису доступни човековим чулима, па морају „учинити“ додатни напор, потражити *специјалне услове* у којима ће „пресећи“ акустичку баријеру која их дели од људи. А један од основних услова (неопходан, али не увек и довољан) јесте очигледно *ноћна тишина*. Друштвени мир ноћи погодује натприродним да нађе посреднике (односно да победи, привремено присвоји човекову околину), али и да се „пришуња“ директно човеку, *појединцу* за кога тишина ноћи постане сувише тешка. Онострано мора чулну баријеру која га дели од човека „пресећи“ тамо где друштво смањи или привремено прекине свој директни, непосредни утицај на човека. Односно, не могу оба супротстављена света *истовремено* вршити директан утицај на појединца, па сваки тражи одсуство оног другог да човеку наметне сопствену реалност.

¹⁷ С. Милосављевић, *op. cit.*, 303.

¹⁸ Ј. Павловић, *op. cit.*, 137; Е. Лилек, *op. cit.*, 705. С. Милосављевић, *op. cit.*, 300—301.

¹⁹ *Српски митолошки речник*, с. в. Дрекавац; Е. Лилек, *op. cit.*, 705.

Непосредан контакт „на највишем нивоу“ између оностраног и оностраног света је искључен. Они се међусобно поништавају у простору и времену, па свеколиким натприродним лармадијама остаје да иницирају контакте са појединцима; у немогућности да се суоче с равноправним противником, натприродне букације мудро бирају слабијег ривала, с којим се очигледно могу носити.

Ноћно доба је „глуво“ јер је *колектив глув*, „успаван“, неспособан да „чује“ буку драматичних појединачних збивања која су за њега истоветна са тишином. Као носилац друштвене стварности, колектив се не може непосредно суочити са (не)стварношћу оностраног; такав сусрет значио би крај друштва (буквално „крај света“). Зато су сви директни сусрети с натприродним по правилу „резервисани“ за појединце, који у одсутности колектива бивају угрожени агресивним настојањем бића ноћи да им наметну сопствену (не)реалност. Звук је ноћу опасан јер је нестваран; он је глас оностраности зато што колектив „није ту“ да гарантује, озакони његову стварност. Односно, колектив *гарантује друштвену нестварност* ноћног звука, и приписујући га оностраном објашњава његово постојање условљеношћу ван друштва (а то више није условљеност која долази из природе јер ова ноћу „мења господара“).

Може се заправо рећи да тишина означава мирну, безболну смећну два свега у времену — друштво је пасивно, не креће се, не производи звук, што омогућава бићима ноћи да развију своју делатност. Напротив, сваки звук нарушава мир ноћи и значи да је (на неком „танком саставу“ друштва) *остварен контакт између ослабљене људскости и снажних, агресивних бића таме*. Звук у невреме је нечист јер га натприродно користи, манипулише њиме ради *посредног* напада на друштво: преко природе над којом преузима власт, или преко људи, појединаца који подлегну (бучној) агесији оностраног. Онај ко ноћу „чује“ тишину, под окриљем је колектива, дели његову стварност. Онај ко у глуво доба чује сумњиве звукове (а сви могу бити такви јер су оптерећени „ноћним значењима“) налази се на граници туђе зоне, сам у непознатом свету друштвене не-стварности. Са становишта појединца, ова граница постаје врло опасна ако ноћни звук изгуби сваки „ослонац“ у природи, па се у његова чула „прелије“ директно, преко створења која ујутро (по буђењу колектива) неће срести у својој околини, јер њихов идентитет припада искључиво свету натприродног.

Ризик да човека нападне натприродна бића у ноћно доба, кад се она „осиле“ охрабрена пасивношћу друштва, смањује се у сразмери с могућношћу колектива да га што снажније „обухвати“ својим моћним, заштитничким „загрљајем“. Насупрот томе, појединци који из било којих разлога измичу социјалној контроли, бивају нарочито угрожени од страшних бића мрака, „додатно“ осетљиви на њихово погубно дејство.

Труднице и новорођенчад, који трпе нападе некрштенаца, само су неке од тих ризичних, недовољно контролисаних категорија људи. Специфично стање у коме се налази трудница традиционално друштво може тек незнатно контролисати, па она измиче моћима којима

заједница располаже, што је неминовно доводи у „граничну зону“ натприродних утицаја. Новорођенче, тек пристигло у заједницу могло би се рећи готово „из непостојања“, потпуно је несоцијализовано биће и као такво, све до симболичког увођења у колектив, у апсолутној власти оностраног.

Наше натприродне ноћне лармације, специјалисти за звучни атак на човека у тишини ноћи, настали су од душа деце која су умрла у таквом, изразито граничном стању, пре него што су крштењем симболички уведена у колектив. Она једноставно никад нису постали *колективна бића*, већ су за време свог краткотрајног живота остала у приватности интимног јединства с мајком (која подразумева чак и породични изолат до крштења детета).²⁰ Исто тако, ни одлазак некрштенаца с овог света није био колективни догађај; они нису испраћени уобичајеним посмртним ритуалом који би им обезбедио достојно место на другом свету: некрштена новорођенчад нису сачуњивана на гробљу, већ су своје кратко не-друштвено трајање завршавала иза каквог плота, без свећа и осталих посмртних ритуала.²¹

Другим речима, колектив даје појединцу и ово страни и оно страни „благослов“; без тога, он је играчка непознатих сила и само још једно у низу отеловљења немогућности друштва да успостави апсолутну контролу у свету. А несрећни мали плакавци ништа нису „добили“ од колектива, већ су умрли „наоружани“ јединим оружјем које им је (над)природа дала — својом неартикулисано дреком, коју друштво никад није успело да артикулише, оплемени својом активношћу. С „оне стране“ своје несмирености некрштеници се јављају смртоносном ноћном лармом као врстом бумеранга који заједницу погађа на њеним „танким саставима“, преко појединаца које није успела сасвим обасјати својом светлошћу и тако их спасити од мрачних сила оностраног.

*

* *

Ноћна тишина је, међутим, искуство сваког човека који је стицајем околности остао будан и тако, у друштвеном миру глувог доба, на извештан начин „препуштен себи“. Зато жртве бучне агресије оностраног нису само „ризичне групе“ као што су труднице и новорођенчад, или усамљени ноћни путници који својим кретањем у недоба „траже ђавола“, већ, потенцијално, сваки човек може бити нападнут од непредвидивог непријатеља. Верује се, на пример, да виле, ђаволи или чуме своје одабране жртве поименце дозивају из мрака, па је свако одазивање на непознате позиве ноћу строго табуисано.²² Али, митски карактер тих бића је веома разнолик и они контакте с људима остварују према другачијим обрасцима који могу бити чак дијаметрално супротни ономе што смо сусрели код некрш-

²⁰ Т. Ђорђевић, *Деца у веровањима и обичајима нашег народа*, 111—112.

²¹ С. Зечевић, *op. cit.*, 124.

²² С. Зечевић, *op. cit.*, 30, 101; С. Милосављевић, *op. cit.*, 295.

тенаца. У сваком случају, звук је за њих само помоћно средство које, међу осталима, користе за приближавање човеку.

Већ чињеница да *поименце* дозивају *одређене особе* говори о далеко сложенијој комуникацији коју виле и ђаволи, на пример, могу развити у дуготрајне, тајновите односе с *изабраним појединцима*. Реч је о врло развијеним натприродним бићима која су способна за рафиниране контакте с људима; сетимо се само многих побратима које су виле „стекле“ међу људима, а да и не говоримо о њиховом бурном љубавном животу који се увек одвија у граничној зони између два опонентна света.²³ О таквој врсти сложене комуникације с моћним дрекавцима (као и многим другим релативно једноставним митским створовима) не може бити ни говора; они по „кратком поступку“ уништавају човека ако га благовремено не заштити колектив својим топлим, познатим окружењем.

Другим речима, различити људи могу имати *различите ноћне доживљаје*, при чему у они слаби, немоћни, привремено незаштићени имају велику шансу да „сретну“ баш некрштенце. Односно, од човека зависи квалитет његовог евентуалног ноћног доживљаја; да ли ће неко срести дрекавца или вилу, да ли ће вила бити благонаклона или опака, какви ће бити исходи тог увек опасног и неизвесног сусрета, зависи од могућности појединца да самостално реагује у новој, друштвено неструктурираној ситуацији. Извесно је да ће се већина људи моћи „ослонити“ једино на спасоносне гласове првих петлова.

Да би неко, без опасности по лични интегритет, одржао дуготрајни, сложени контакт с натприродним бићем, мора пре свега имати *личну снагу* и чврстину, могућност истовременог сналажења у оба супротстављена, неспојива света; да би „надрастао“ колектив, човек у себи мора „спојити неспојиво“, извршити један готово немогућ подухват. Не можемо се овде бавити различитим митским судбинама оних који су се „дрзнули“ да „завире иза леђа колектива“, и покушају остварити такву *личну авантуру*. Довољно је рећи да предање много инсистира на питању директног сусрета човека с оностраним бићима, налазећи многобројна и значењски сложена решења, по којима човек не мора обавезно бити губитник. Из тих „дружења“ преко граничне линије два света, човек од виле и ђавола, на пример, може научити многе нове, друштву (још) непознате вештине (лечење, градња и сл.) да би их „предао“ колективу као сопствени, лични допринос.²⁴ Јер, у тамним лавиринтима оностраног крију се свеколике немогућности друштва, које бар малим делом могу постати доступне оном ко је у стању направити мост између два искључива, опонентна света.

²³ О томе видети: Т. Ђорђевић, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*, СЕЗБ LXVI, Београд 1953, 57—119; N. Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, Split 1981, 463—503; *Српски митолошки речник*, с. в. Вила; I. K. Sakcinski, op. cit., 86—104.

²⁴ I. K. Sakcinski, op. cit., 89—90; N. Begović, *Život i običaji Srba graničara*, Zagreb 1887, 199; Ј. Павловић, *Малешево и Малешевци*, Београд 1928, 281; Р. Вешовић, *Плеће Васојевићи у вези са историјом Црне Горе и племенским животом сусједних брда*, Сарајево, 1935, 424; N. Nodilo, op. cit., 482, 490.

У сваком случају, остаје закључак да „топло крило заједнице“ није једино решење и судбина баш сваког човека, без обзира на то што ће га колектив, штитећи сопствени интегритет, увек „топло препоручити“. Ипак, лично искуство, тј. самостални искорак у непознато биће сваком најбољи учитељ. Они који у тишини ноћи „набасају“ на опаке, неартикулисане лармације, далеко су од зрелости коју захтевају самосталне, усамљене „шетње“ ван граница друштвено датог. Некрштенци, уосталом, најрађе нападају новорођенчад, односно особе које још нису ни постале колективна бића, а о њиховом личном развоју у оквиру заједнице (још увек) не може бити ни говора. Јер, да би неко уопште покушао разрушити чврсте „зидове колективног“ мора их, уз помоћ компликованих друштвених механизма, претходно *изградити*; крштење је само симболички увод у овај процес, који је део неминовне животне авантуре сваког човека.

Dobriła Bratić

NOISY CREATURES OF NIGHT SILENCE

Summary

According to traditional beliefs in Serbia, silence is one of the basic characteristic of night: not dark nor bloomy, but s. c. »deaf« time. Night is a period of social silence »inhabitated« according to traditional thought, with creatures from some other, unsensory reality. Every sound produced during this »anty-time« is considered a product of their action, and bourdened with a new, »night meanings«. Nights creatures can announce themselves directly or indirectly »using« this world's noisy correspondents (animals). From the individual point of view, night sound is becoming paticulary dangerous, if it overflows senses directly, through the creatures, that do not belong to familiar world of day light.